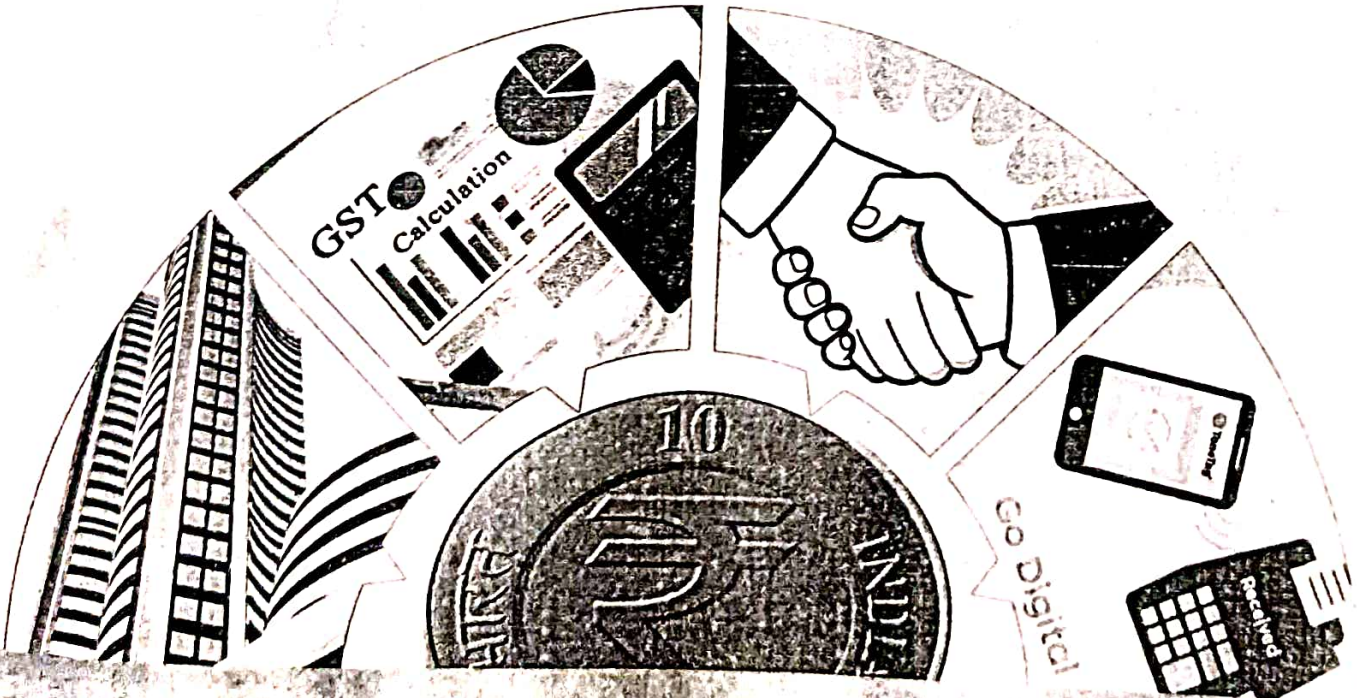


# अर्थवर्ष

\* संपादक \*  
डॉ. सोमेश्वर बाबर



10. Challenges of cashless transaction for Marathwada  
- Prof. D. P. Birajdar - Prof. Dr. R. D. Gaikwad 34
११. रोकडविरहीत व्यवहार आणि मराठवाड्यातील बँकिंग व्यवस्थेची सद्यस्थिती ३८  
- प्रा. देविदास गोकूल गवळी
१२. रोकडविरहीत व्यवहार आणि मराठवाड्यातील बँक प्रणाली ४१  
- प्रा. डॉ. संजय पगार
१३. भारतातील रोकडविरहीत व्यवहार एक अभ्यास ४४  
- प्रा. शिवाजी काकडे
१४. रोकडविरहीत व्यवहार आणि मराठवाड्यातील बँकिंग व्यवस्था ४७  
- डॉ. विश्वनाथ कोक्कर
१५. कॅशलेस सरकारचा फसलेला प्रयोग ४९  
- प्रा. डॉ. सुभाष प्रभू राठोड
१६. रोकडविरहीत व्यवहार आणि मराठवाड्यातील बँक व्यवस्था: एक दृष्टिक्षेप ५२  
- पाऊलबुध्दे अनुराधा रामभाऊ - प्रा. डॉ. अशोक कोरडे
१७. रोख विरहीत व्यवहार आणि वस्तु व सेवा कर ५४  
- प्रा. के. एस. बन
१८. रोकडविरहीत व्यवहाराचे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर झालेले परिणाम व बदलती माध्यमे ५५  
- जयश्री आसाराम तळेकर - प्रा. डॉ. दीपक व्ही. भुसारे
१९. रोकडविरहीत व्यवहार आणि मराठवाड्यातील बँकिंग व्यवस्थेचा एक अभ्यास ५८  
- प्रा. डॉ. ए. टी. तवार - प्रा. ए. डी. मडावी
२०. रोकडविरहीत व्यवहार आणि मराठवाड्यातील बँकिंग व्यवस्था: संधी व अडथळे ६१  
- श्री. दत्तात्रय रावसाहेब घोडके - प्रा. डॉ. शिवाजी यादव
२१. रोकडविरहीत व्यवहार आणि मराठवाड्यातील बँकिंग क्षेत्र ६४  
- प्रा. डॉ. अशोक कोरडे - प्रा. शिवाजी भा. लवंगे
२२. मराठवाड्यातील रोकडविरहीत व्यवहाराची सद्यस्थिती ६६  
- प्रा. सचिन नागोराव कसबे - प्रा. डॉ. सोमेश्वर नारायण बाबर
२३. रोकडविरहीत भारतीय अर्थव्यवस्था ७०  
- प्रा. डॉ. पांहुंरंग नामदेव डापके

## भारतातील रोकडविरहीत व्यवहार एक अभ्यास

- प्रा. शिवाजी काकडे  
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख

कला व विज्ञान महाविद्यालय, गढी, जि. बी

### प्रस्तावना :

भारत सरकारने दि. 08 नोव्हेंबर 2016 रोजी पाचशे व एक हजार रुपयांच्या जून्या नोटा रूः केल्या. एकूण चलनामध्ये या नोटांचे प्रमाण जवळपास 85 टक्के होते. निश्चलीकरणामुळे रोख नोटांची टंचाई झाली व शासनाला इलेक्ट्रॉनिक पॅमेंटला प्राधान्य द्यावे लागले. निश्चलीकरणाचा खरा हेतू हा लोकांकडील काळा पैसा बाहेर काढणे, दहशतवादाचा अर्थ पूरवटा थांबवणे हा होता. परंतु बाजारातील व स्वतः जवळील करण्यासाठी पर्यायी मार्गाचा शोध व स्विकार करणे भाग पडले. जे लोक आर्थिक दृष्ट्या साक्षर व जागरूक होते त्यांना बदललेल्या अर्थव्यवस्थेच्या स्थितीमध्ये आपले व्यवहार पूर्ण करणे म्हणावे तेवढे अवघड गेले नाही. परंतु ज्यांना बँकींग व्यवस्था माहित नाही, जे जास्त व्यवहार रोखीने करतात त्यांना त्या काळात बऱ्याच समस्यांना तोंड द्यावे लागले. अशा रितीने आपले व्यवहार पूर्ण करण्याकरीता लोकांनी रोकडविरहीत व्यवहाराचा मार्ग अवलंबला व रोकडविरहीत साधनांचा वापर करण्यास सुरवात केली.

भारतामध्ये आजही बऱ्याच प्रमाणात रोखीने व्यवहार पूर्ण होतात. म्हणून भारतीय अर्थव्यवस्थेला कमी रोकड असलेली (Less Cash) अर्थव्यवस्थेकडून रोकडविरहीत अर्थव्यवस्थेमध्ये रुपांतरीत करण्याचे शासनाचे व धोरणकर्त्यांचे प्रयत्न चालू आहेत.

प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये रोकडविरहीत अर्थव्यवस्था म्हणजे काय? रोकडविरहीत व्यवहाराचे फायदे, रोकडविरहीत

व्यवहार करताना घ्यावयाची काळजी आणि रोकडविरहीत व्यवहार पूर्ण करण्यामध्ये भारतीय अर्थव्यवस्थेची स्थिती का आहे याचे विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

### रोकडविरहीत अर्थव्यवस्थेचा अर्थ व व्याख्या :

रोकडविरहीत अर्थव्यवस्था म्हणजे अर्थव्यवस्थेमध्ये सर्व प्रकारचे व्यवहार बोंटांकीत (digital) साधनांद्वारे पूर्ण होतात. ज्यामध्ये ई-वॉकींग, डेबीट / क्रेडिट कार्ड्स, POS मशीन्स आणि बोंटांकीत (digital) बँकेचे समावेश होतो आणि चलनी नोटांचा कमीत कमी वापर जातो. विकसीत देशांमध्ये जास्तीत जास्त बँकेचे रोकडविरहीत व्यवहाराद्वारे पूर्ण होतात. जगातक पॉइंट टो पॉइंट, नॉर्वे, स्वीडन हे देश वेगाने रोकडविरहीत अर्थव्यवस्थेकडे वाटचाल करत असल्याचे दिसून येते.

### संशोधनाची उद्दिष्टे :

1. रोकडविरहीत अर्थव्यवस्थेचे फायदे अभ्यासणे.
2. भारतीय अर्थव्यवस्थेची रोकडविरहीत व्यवहाराची सद्यस्थिती जाणून घेणे.
3. भारतीय अर्थव्यवस्थे समोरील रोकडविरहीत व्यवहाराची संबंधीच्या आव्हानाचा अभ्यास करणे.

### संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत संशोधन हे पूर्णतः द्वितीय स्तराचे आधारीत आहे. हे संशोधन पूर्ण करण्यासाठी विविध स्रोतांमार्फत, संशोधन लेख, संकेतस्थळे इत्यादींचा आधार

आला आहे. हे संशोधन करण्यास व विश्लेषणात्मक पध्दतीचा अर्थ रोकडविरहीत व्यवहार होणे

1. रोकडविरहीत व्यवहार केल्यामुळे काळा पैसा निर्माण होणे
2. रोकडविरहीत व्यवहारांमुळे मंदत होणे.
3. रोकडविरहीत व्यवहारांमुळे रूपांतरण होते.
4. रोखीने व्यवहार कमी झाल्या व चलनी नोटा वितरणावरील
5. बोंटांकीत व्यवहार केल्यामुळे पर महसूल मिळतो. वाढत्या सेवा सुविधांमध्ये वाढ होण्या सेवांच्या किंमती कमी झाल्यामुळे मदत होते.

रोकडविरहीत व अर्थव्यवस्थेमध्ये Payment मोबाईल वॉलेट्स, इंटरनेट POS मशीन्स, मोबाईल वॉलेट्स असणे आवश्यक सद्यस्थिती :

सद्यस्थितीमध्ये भारतामध्ये इतर देशांचे 2014 साली (GDP) प्रमाण 12.42% असल्याचे दिसून येते. हे ब्राझीलमध्ये 4% असल्या 50% लोकसंख्येचे आज

गंगोपाध्याय (G) असे निदर्शनास आणून

१. शिवाजी काकडे  
शास विभाग प्रमुख,  
रय, गढी, जि. वां.

जी आणि रोकडविरहित  
अर्थव्यवस्थेची स्थिती कर  
मन केला आहे.

अर्थ व व्याख्या :

व्यावस्था म्हणजे रोकड  
व्यवहार बोटांकीत (digital)  
ई-बँकींग, डेबीट / क्रेडीट  
कीत (digital) वॉलेट्स  
चा कमीत कमी वापर केला  
जास्तीत जास्त व्यवहार  
होतात. जागतिक पातळीवर  
देश वेगाने रोकडविरहित  
त असल्याचे दिसून येते.

येचे फायदे अभ्यासणे.

रोकडविरहित व्यवहार

सामोरील रोकडविरहित व्यवहार  
यास करणे.

धन हे पूर्णतः द्वितीय सामोरील  
पूर्ण करण्यासाठी विविध संस्थां  
संकेतस्थळे इत्यादीचा आधार

आला आहे. हे संशोधन करण्यासाठी संशोधनाच्या वर्णनात्मक  
व विश्लेषणात्मक पध्दतीचा अवलंब करण्यात आला आहे.

रोकडविरहित व्यवहार होण्याची फायदे :

1. रोकडविरहित व्यवहार केल्यामुळे व्यवहारांची नोंद होते.  
त्यामुळे काळा पैसा निर्माण होत नाही.
2. रोकडविरहित व्यवहारामुळे करचूकवेगीरी कमी करण्यास  
मदत होते.
3. रोकडविरहित व्यवहारामुळे स्थावर मालमत्तेच्या किंमतीमध्ये  
घसरण होते.
4. रोखीने व्यवहार कमी झाल्यामुळे चलनी नोटा छापण्यावरील  
व चलनी नोटा वितरणावरील खर्च कमी होतो.
5. बोटांकीत व्यवहार केल्यामुळे केलेल्या व्यवहारावर शासनाला  
कर महसूल मिळतो. वाढत्या कर महसूलातून नागरिकांच्या  
सेवा सुविधांमध्ये वाढ होण्यास मदत होते. तसेच वस्तू व  
सेवांच्या किंमती कमी झाल्यामुळे नागरिकांचा उपभोग  
वाढण्यास मदत होते.

रोकडविरहित व्यवहारांचे फायदे घेण्यासाठी  
अर्थव्यवस्थेमध्ये Payment Banks, RTGS, NEFT,  
मोबाईल वॉलेट्स, इंटरनेट बँकींग, डेबीट / क्रेडीट कार्ड्स,  
PoS मशिनस, मोबाईल बँकींग इत्यादी सुविधा लोकांना  
उपलब्ध असणे आवश्यक असते.

भारतीय अर्थव्यवस्थेची रोकडविरहित व्यवहाराबाबत  
सद्यस्थिती :

सद्यस्थितीमध्ये भारत रोकडविरहित व्यवहार  
करण्यामध्ये इतर देशांच्या तुलने मध्ये खूप मागे आहे.  
भारतामध्ये 2014 साली रोकड-सकल देशांतर्गत उत्पादित  
(GDP) प्रमाण 12.42% होते. हे प्रमाण जगामध्ये उच्च  
असल्याचे दिसून येते. हेच प्रमाण चीनमध्ये 9.47% तर  
ब्राझीलमध्ये 4% असल्याचे दिसून येते. भारतामध्ये जवळपास  
50% लोकसंख्येचे आजही बँकेमध्ये खाते नाही.

गंगोपाध्याय (2009) यांनी आपल्या अभ्यासातून  
असे निदर्शनास आणून दिले आहे की, भारतामध्ये अर्ध्याहून

अधिक लोकसंख्या वित्तीय दृष्ट्या अनभिज्ञ आहे. भारतामध्ये  
प्रती एक लाख लोकसंख्येला 7.8 बँक शाखा असे प्रमाण  
आहे. असे असले तरी भौगोलिकदृष्ट्या शंभर चौरस कि.मी.  
या क्षेत्रासाठी तीनपेशाही कमी शाखा असे हे प्रमाण आहे.  
त्यांनी असे दाखवून दिले की, जवळपास 45% ग्रामीण  
भागातील, 28% शहरी भागातील आणि 38% कुटुंबांना  
बँकाची उपलब्धता आणि सुविधा मिळवणे त्यांच्या आवडीनुसार  
विशिष्ट बँक ठरविता येत नाही.

अर्थव्यवस्थेमध्ये रोकड व रोकडविरहित व्यवहार  
किती प्रमाणात होतात हे अभ्यासण्यासाठी गुगल इंडिया आणि  
बोस्टन कन्सल्टिंग ग्रुप यांच्या संयुक्त विद्यमाने अभ्यास  
करण्यात आला होता. त्यांच्या त्या अहवालामध्ये असे नमूद  
केलेले आहे की, गेल्या वर्षी साधारणपणे 75% व्यवहार  
हा रोखीने केला होता. हेच प्रमाण अमेरिका, जपान, फ्रान्स,  
जर्मनी इत्यादी विकसीत देशांमध्ये 20 ते 25% असल्याचे  
दिसून येते.

भारताची इतर विकसनशील आणि विकसीत  
देशांशी तुलना केल्यास बहुतेक विकसनशील आणि विकसीत  
देशापेक्षा भारतीय अर्थव्यवस्थेत चलनी नोटा वापरण्याचे प्रमाण  
जास्त आहे. 2015 साली भारतामध्ये सकल देशांतर्गत  
उत्पादिताच्या जवळपास 12.3% चलनाचे प्रमाण होते. हेच  
प्रमाण ब्राझील, दक्षिण कोरीया आणि स्वीडनमध्ये अनुक्रमे  
3.8%, 5.6% आणि 1.7% असल्याचे दिसून आले.

भारतामध्ये असंघटीत क्षेत्रामध्ये कामगारांना, कृषी  
क्षेत्रामध्ये काम करणाऱ्यांना मोबदला रोखीने दिला जातो.  
त्यामुळे कर चुकवेगीरी करण्यास किंवा किमान वेतन टाळणे  
शक्य होते. अशा रितीने असंघटीत क्षेत्रामध्ये रोकडविरहित  
व्यवहाराला चालना देण्यासाठी खूप प्रयत्न करण्याची गरज  
आहे.

भारतीय अर्थव्यवस्थेसामोरील रोकडविरहित  
व्यवहारासंबंधी आव्हाने :

१. भारतामध्ये असंघटीत क्षेत्रामध्ये काम करणाऱ्यांचे प्रमाण जास्त आहे.

२. भारतातील जवळपास ५०% लोकसंख्या बँकींग व्यवस्थेरी अनभिज्ञ आहे.

३. आपल्या देशामध्ये डेबीट कार्डसूचा जास्त वापर रोख रक्कम काढण्यासाठीच केला जातो.

४. स्मार्ट फोन न वापरणारे व तंत्रज्ञान अवगत नसणाऱ्यांचे प्रमाण जास्त असल्यामुळे रोकडविरहीत व्यवहार पूर्ण करणे शक्य होत नाही.

५. इंटरनेट व वीजेअभावी ग्रामीण भागामध्ये रोकडविरहित व्यवहार करणे शक्य नाही.

६. आपल्या देशामध्ये इतर देशाच्या तुलनेमध्ये इंटरनेट वापरणाऱ्यांचे प्रमाण खूप कमी आहे.

७. भारतामध्ये PoS ची संख्या खूप कमी आहे.

८. भारतामध्ये किरकोळ व्यापाऱ्यांचे प्रमाण जास्त आहे. परंतु इलेक्ट्रॉनिक पेमेंट पायाभूत संरचनेमध्ये गुंतवणूक करण्यास पुरेसा निधी त्यांच्याकडे उपलब्ध नसतो.

अशारीतीने भारतामध्ये जून्या ५०० व १००० रुपयाच्या नोटा चलनातून र= झाल्यामुळे रोकडविरहीत व्यवहार करण्यास सुरवात झाली आहे. त्याचे प्रमाण कमी असल्याचे दिसून येते. लहान व्यवसायिकांनी शहरी भागामध्ये आर्थिक व्यवहारांसाठी PoS मशिनस, पेटीएम, बडी, इंटरनेट बँकींग या अद्यावत बँकींगशी संबंधीत प्रणालीचा वापर सुरु केला आहे. देशातील तंत्रज्ञानाच्या मदतीने आपला देश कमी रोकड अर्थव्यवस्थेकडे वाटचाल करित आहे. यासाठी ऑनलाईन व्यवहारांना प्रोत्साहन देण्याची गरज आहे. देशातील ग्राहक व विक्रेत्यांनी जास्तीत जास्त रोकडविरहीत व्यवहाराची साधने वापरणे गरजेचे आहे व ते देशामध्ये त्या प्रमाणात उपलब्ध करून देणे व त्याची अंमलबजावणी करण्यासाठी धोरणात्मक निर्णयाची आवश्यकता असते.

संदर्भ सूची :

१. अर्पिता मुखर्जी, तनू एम. गोयल (२०१७), कमी रोकड अर्थव्यवस्था : आंतरराष्ट्रीय आणि भारतीय परिस्थिती, योर्क मासिक, फेब्रुवारी २०१७.

२. समिरा सौरभ (२०१७), रोकडविरहीत ग्रामीण अर्थव्यवस्था साध्य करताना, योजना मासिक, फेब्रुवारी २०१७.

३. डॉ. रविंद ठाकूर (२०१७), कॅशलेस व्यवहाराचे रोकड आणि बदलती माध्यमे, योजना मासिक, फेब्रुवारी २०१७

४. Rashmi Bindra, Bindiya (२०१७), Going cashless : Stepping towards Digital India ICRITESM.

५. Ms. Pranjali A. Shendge, Mr. Bhush G. Shelar and Smitaraja S. Kapas (२०१७). "Impact and importance of cashless transaction in India", IJCTER.

६. www.cashlessindia.gov.in

रोकड

एक वर्षापूर्वी अर्थव्यवस्थे मध्ये बरेच बदल न देता झालेल्या य आणण्यास आणि ते झाली नसली तरी नव निर्माण झाला होता. नवीन नोटासाठी रंग मृत्युही झाला. सध्या तरी मात्र याच काळात आणि जे प्रत्यक्ष उघडताना दिसत आहे भारतात मोठ्या प्रमाणे व्यवहार होतात. ही छापोल नोटाच्या व्यर कॅशलेस अर्थव्यवस्था अर्थव्यवस्थे वापरण्याऐवजी इतर प्लस्टीक मनी, इ-वॉलेट नोटाचा अजीवात समात भारतात नक्कीच गरज अंमलात आणणे सुध्दा फोनची व इंटरनेटची आहेत. या अर्थव्यवस्थे असतील, सुरक्षीत अ- / गैर व्यवहारांना थां

Assistant Professor  
JBSPM's Arts & Sci. College,  
Gadhi Tq. Georai Dist. Beed